

УДК 37.013.42-051]:34:005.336.2

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.1.6>

Тетяна МАРТИНЮК

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська обл., Україна, 43025

ORCID: 0000-0002-9288-8179

Бібліографічний опис статті: Мартинюк, Т. (2021). Організація профілактики вживання психоактивних речовин підлітками: методичні аспекти. *Humanitas*, 1, 35–40, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.1.6>

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ: МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

У публікації автор акцентує увагу на такому актуальному науковому напрямку, як розробка й апробації різних соціально-педагогічних програм профілактики вживання психоактивних речовин дітьми, підлітками, молоддю, наголошуючи при цьому, що формування ефективних превентивних стратегій відбувається з великими труднощами.

Автор акцентує увагу на тому, що навчання опору наркотикам та формування психосоціальних навичок у дітей та молоді найефективніше передбачати за допомогою інтерактивних методів, оскільки він зумовлюється необхідністю формування відповідальної поведінки підлітків у ризикованих ситуаціях. Автором зазначено, що існують різні підходи до організації профілактичної роботи, серед яких: інформаційний, емоційне «навчання», надання альтернативи, аналіз соціального оточення та надання альтернативи.

Особливої уваги, на глибоке переконання автора є апеляція до цінностей і знань та відповідно підхід на онові формування життєвих навичок, що фокусуються на підвищенні у підлітків стійкості до різних негативних соціальних впливів та індивідуальної компетентності. Ефективності реалізації програм антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування життєвих навичок сприяє дотримання соціально-педагогічних принципів, що ґрунтуються на теорії формування здорового способу життя та психосоціальних навичок.

У публікації автор наголошує, що профілактичні антинаркотичні заняття, навіть враховуючи ситуацію коронавірусної пандемії та дистанційного навчання, все ж таки варто організувати у формі тренінгу психосоціальних навичок та акцентує увагу на деяких методичних аспектах організації та проведення групової тренінгової роботи з підлітками.

Ключові слова: тренінг, психосоціальні навички, антинаркотична профілактична робота, інтерактивні методи, соціально-педагогічні принципи.

Tatiana MARTYNIUK

PhD in Pedagogy, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Social Pedagogy and Pedagogy of Higher School, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli ave., Lutsk, Volyn region, Ukraine, 43025

ORCID: 0000-0002-9288-8179

To cite this article: Martyniuk, T. (2021). Organization of prevention of substance use by adolescents: methodological aspect. *Humanitas*, 1, 35–40, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.1.6>

ORGANIZATION OF THE PREVENTION OF SUBSTANCE USE BY ADOLESCENTS: METHODOLOGICAL ASPECT

The author focuses on such a relevant scientific direction as the development and testing of various socio-pedagogical programs for the prevention of psychoactive substances by children, adolescents and young people, emphasizing that the formation of effective preventive strategies is very difficult. In the publication, the author emphasizes that the training of drug resistance and the formation of psychosocial skills in children and youth is most effective to predict through interactive methods, as it is due to the need to form responsible behavior of adolescents in risky situations.

The author notes that there are different approaches to the organization of preventive work, including: information, emotional “learning”, providing an alternative, analysis of the social environment and providing an alternative. Particular attention of the author’s deep conviction is the appeal to values and knowledge and, accordingly, the approach to the renewal of life skills, which focus on increasing adolescents’ resistance to various negative social influences

and individual competence. The effectiveness of the implementation of anti-drug prevention programs based on the formation of life skills is facilitated by the observance of socio-pedagogical principles based on the theory of the formation of a healthy lifestyle and psychosocial skills. In the publication, the author highlights preventive anti-drug classes, even given the situation of coronavirus pandemic and distance learning, should still be organized in the form of psychosocial skills training and focuses on some methodological aspects of organizing and conducting group training with adolescents.

Key words: *training, psychosocial skills, anti-drug prevention work, interactive methods, socio-pedagogical principles.*

Наприкінці ХХ століття вживання алкоголю, наркотиків та інших психоактивних речовин набуло характеру епідемії. В останні десятиріччя і для України вживання неповнолітніми та молоддю психоактивних речовин перетворилося на проблему, що становить серйозну загрозу здоров'ю населення, економіці країни, соціальній сфері та правопорядку.

Означена ситуація викликала гостру необхідність рішучих та активних дій в організації профілактики вживання психоактивних речовин в освітньому середовищі. Особливої уваги потребує вивчення форм та методів профілактики вживання ПАР, наявного позитиву та труднощів, які виникають при організації соціально-педагогічної профілактичної роботи, пов'язаної з уживанням психоактивних речовин.

Зазначимо, що розробка й апробація різних соціально-педагогічних програм профілактики вживання ПАР дітьми, підлітками, молоддю стає все більш актуальним науковим напрямом у США, Австралії, Західній Європі, а останніми роками – і в Україні. Проте формування ефективних превентивних стратегій відбувається з великими труднощами. В сучасних публікаціях науковців: Максименко С. Д., Романова О. Л., Сердюк О. О., присвячених методологічним аспектам профілактики, йдеться про відсутність концептуального та системного підходів; домінування розгляду окремих, ізольованих проблем [2].

У багатьох країнах, у тому числі й в Україні, соціально-педагогічну профілактику вживання ПАР і психотерапевтичні методи роботи з уживачами ПАР часто витісняють психофармакологічні методи, необхідність яких очевидна, однак які не можуть замінити собою особистісно-орієнтовану превенцію [9].

Методичні аспекти профілактики вживання ПАР підлітками знаходимо у працях Р. Дж. Айвса, С. В. Березіна та К. С. Лисецького, Т. Г. Григорєвої, Л. В. Лінської та Т. П. Усольцевої, Л. Є. Гурійчук, Г. Я. Майбороди та О. В. Тютюнник, В. С. Петровича,

О. І. Пилипенка, І. Л. Баушевої, Н. А. Сироти та В. М. Ялтонського, І. І. Супоніної та О. І. Хлебнікової, О. Шкурєнко та інших [2].

Зміст і форми профілактичної роботи варто зорієнтувати на три сфери, що визнані ВООЗ обов'язковими при організації навчання у сфері залежності для педагогів [6, с.116-117]:

– фактична інформація, тобто озброєння педагогів знаннями про основні прояви вживання ПАР, соціально-психологічні потреби учнів на різних стадіях процесу та відповідне використання доступних просвітницьких і соціально-педагогічних профілактичних ресурсів; розгляд соціальних чинників, які впливають на залучення до вживання ПАР;

– установки, тобто надання допомоги педагогам у подоланні негативного ставлення до саморуїнування та усвідомлення, що вживання ПАР це стан, який потребує уваги та вмілого втручання. Від педагогів вимагалося об'єктивного ставлення до вживання ПАР, оскільки, як показали результати констатувального експерименту, вони можуть поділяти помилкові чи негативні культурні установки, що переважають у суспільстві;

– навички, тобто сприяння формуванню у педагогів вміння виявляти ознаки вживання ПАР, розпізнати захисні механізми й тактику заперечення. При роботі з педагогічними працівниками наголошувалося на необхідності точно виражати свої думки, уникати технічних термінів; водночас, самим бути добре обізнаними з місцевими виразами та популярними термінами і фразами, що стосуються ПАР та їх вживання.

Визначення та впровадження конкретних навичок варто здійснювати при дотриманні алгоритму, визначеного Центром розвитку освіти при ВООЗ [6]: 1) визначення навичок: які навички є найважливішими для надання впливу на цільову поведінку або умови; що можуть зробити учні, якщо вправи на розвиток навичок будуть успішними; 2) створення позитивних і негативних прикладів того, як можна

застосовувати навички; 3) заохочення вербальної практики та дій; 4) виправлення неправильних уявлень щодо того, що є тією або іншою навичкою, і як її розвивати.

Підтримка розвитку навичок і їх практичне застосування повинне передбачати: надання можливості спостерігати ефективно застосування навичок, надання можливості практичне втілення навичок під керівництвом соціального педагога та з його коментарями; оцінка практичного застосування навичок; надання відгуків і рекомендацій щодо заходів виправлення. Підтримка навичок та їх узагальнення варто забезпечити через: надання можливості для особистої практики, підтримки самооцінки та регулювання навичок.

Метою публікації є розгляд та аналіз методичних аспектів здійснення профілактики вживання психоактивних речовин підлітками

Навчання опору наркотикам та формування психосоціальних навичок у дітей та молоді найефективніше передбачати за допомогою інтерактивних методів. Вибір інтерактивних методів зумовлюється необхідністю формування відповідальної поведінки підлітків у ризикованих ситуаціях. Такі методи дають змогу ведучому скористатися сучасними засобами навчання та виховання, а учням – можливість обмінюватися інформацією та висловлювати особисту думку, говорити та слухати, приймати рішення, обговорювати та вирішувати проблеми.

Існують різні підходи до організації профілактичної роботи. Зазвичай в літературі розглядають такі основні профілактичні стратегії, а на практиці використовуються різні їхні поєднання.

Одним з основних підходів профілактичної роботи щодо наркоманії серед підлітків є надання інформації. Цей підхід припускає, що підвищення рівня знань про психоактивні речовини і наслідки їх вживання є ефективним засобом відмови від наркотиків. Серед декількох варіантів цього підходу найпопулярнішими є надання інформації щодо негативного впливу наркотичних речовин на організм і тривалість життя, навести факти деградації особистості людей, що вживають наркотики, ситуації, життєві історії наркоманів.

Наступний підхід профілактики – емоційне «навчання». Він базується на припущенні, що залежність від наркотиків частіше розвивається в людей, які зазнають труднощів щодо розу-

міння й висловлення власних емоцій. Це люди з низькою самооцінкою і нерозвинутою здатністю до співпереживання (емпатія), з недостатньо розвинутою емоційною сферою, які мають у структурі своєї особистості так звану «заборону на емоції». Підліткова наркоманія в даний час поширилася не тільки серед підлітків із проблемами в емоційній сфері, а й у багатьох інших групах молодих людей. Тому ця окремо взята модель, хоч і є ефективною, не може використовуватись ізольовано від інших.

Наступний підхід – надання альтернативи. Цей підхід припускає необхідність розвитку альтернативних соціальних програм, щоб молоді люди могли реалізувати прагнення до ризику, пошуку гострих відчуттів, підвищену поведінкову активність, яка властива молодим. Одним з важливих підходів у програмах такого роду є робота з підлітками-лідерами, які бажають пройти курс навчання, щоб проводити профілактичну антинаркотичну роботу в середовищі однолітків (принцип «рівний – рівному»). Дотепер не існує чіткої моделі соціального впливу, яка пояснювала б причини вживання наркотиків. Але є думка, що лідери підліткових груп, так само як вчителі і батьки, сприяють більш відповідальному ставленню до вживання наркотиків і формуванню певного особистого ставлення до наркоманії, а це справді може знизити ймовірність спроб. Сперечатися з такою точкою зору не доводиться. Однак сама по собі підліткова група, знов-таки за рахунок наявності у багатьох підлітків лояльного ставлення до наркотиків, може легко перетворитися у фактор ризику.

І останній підхід – формуванні цінності здоров'я. Цей підхід передбачає поєднання особистого вибору й соціальної відповідальності за здоров'я, де зміцнення здоров'я є певним об'єднуючим поняттям і постає як процес «примирення» людини з навколишнім середовищем. З цих позицій здоров'я розглядається як джерело благополучного повсякденного життя, а не як мета існування. Це позитивна концепція, що бере за основу соціальні, особистісні і фізичні можливості людини. Важливою складовою цієї концепції є життєва компетентність. Основною діяльністю у межах програм зміцнення здоров'я є розвиток здорової особистості, яка проявляє здоровий життєвий стиль, що впливає не тільки на власне благополуччя, а й сприяє

позитивним змінам у середовищі, соціальній і культурній ситуаціях. Групи, в яких проводиться навчання здорового життєвого стилю, як правило, охоплюють школярів, оскільки саме в контексті шкільного навчання можлива регулярна й систематична освіта. Крім того, робота проводиться із середовищем – родиною, спільнотою, де живе дитина. Таким чином, завдання формування здорової поведінки інтегруються в шкільному середовищі, групах дорослих, передбачають зміну типів і структури шкільної освіти. Ці дії розраховані на тривалий позитивний ефект у результаті розвитку особистісних ресурсів людей і мають важливе значення для зменшення вживання наркотиків серед молоді. Реальним виходом з цієї ситуації на сьогоднішній день є активне залучення до профілактичної роботи педагогів, психологів середніх шкіл, інших закладів сфери освіти, а також батьків.

Ще один підхід – апеляція до цінностей і знань – ґрунтується на теоріях про зміну поведінки і використовує методи поведінкової терапії. Дослідники цього питання описують велику кількість суб'єктивних мотивів і чітко встановлюють факт вживання наркотиків у таких ситуаціях є поширеним і "прийнятним" у поведінці молодих людей. Прихильники цього підходу вважають, що підлітки з подібними функціональними вадами мають потребу навчитися протистояти вживанню наркотиків. На основі такої позиції розробляються програми життєвих навичок, що фокусуються на підвищенні у підлітків стійкості до різних негативних соціальних впливів та індивідуальної компетентності.

Отож, профілактичні заняття, навіть враховуючи ситуацію коронавірусної пандемії та дистанційного навчання, все ж таки варто організувати у формі тренінгу психосоціальних навичок, а за теперішніх умов – онлайн-тренінгу. Деякі автори зазначають, що «тренінг – це не урок; за нього навіть не ставлять оцінок; він цінний сам по собі» [4, с. 183]. Тренінг вважається однією з найбільш ефективних форм роботи із залежностями. Н. О. Сирота, В. М. Ялтонський та інші дослідники [7] переконані, що об'єктом спрямованості таких тренінгів має бути особистість, а не власне адиктивна поведінка. Саме тому антинаркотичні профілактичні тренінгові заняття потрібно будувати на основі формування відповідних психосоціальних навичок, а не на поширенні інформації про психоактивні речовини.

Під час побудови тренінгових занять, як показує досвід, варто дотримуватися традиційної трирівневої структури [8]. У розширеному варіанті вона подана нами у методичних рекомендаціях [3, с. 46]. Кожне заняття складається з трьох основних стадій. Перша стадія – розминка тривалістю близько 10 хвилин, що спрямовувалася на створення позитивного настрою учасників на роботу в групі, створення в групі атмосфери довір'я. Друга стадія – основна тривалістю 30–40 хвилин, передбачала вирішення завдань, визначених у програмі антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок. Вона включає теоретичну частину (розмови, міні-лекції), та практичну частину, що складається з різних рольових ігор, тренувальних вправ, вирішення проблемних ситуацій. Для переходу від негативного стану до позитивного і з метою запобігання можливого перенапруження учасників групи варто використовувати завдання з елементами музико-терапії та арт-терапії. Третя стадія – фінальна, тривалістю близько 10-15 хвилин передбачає підбиття підсумків роботи, тобто здійснення рефлексії (зворотний зв'язок), висловлення власних думок з приводу ходу заняття, обмін думками, інтеграція досвіду, отриманого на занятті, закріплення позитивного стану.

Кожна зустріч, окрім першої, повинна починатися з короткої рефлексії стану учасників, обговорення подій, що трапилися між заняттями впродовж тижня. Періодично пропонується оцінювати свій настрій за бальною шкалою чи за картою емоційних станів (веселий, ображений тощо). До подальшої роботи і вправ повинні переходити після оголошення ведучим мети зустрічі. (Рефлексію заняття доцільно проводити, оцінюючи настрій підлітків і задоволеність проведеною роботою). Крім того, в кінці заняття пропонується підліткам завдання на самопізнання, закріплення отриманих знань і вмій або на підготовку до наступної зустрічі.

Досвід показав, що для ефективної тренінгової роботи для соціального педагога чи іншого фахівця, що виконує функції ведучого, слід ознайомитися, а в подальшому й оволодіти необхідним мінімумом методів і прийомів. У методичних рекомендаціях «Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками» [3, с. 12–14] подано особливості застосування окремих методів (метод

кооперативного навчання «Спілкування, дружба, соціальна підтримка», «Чорне і біле», «Альф» та ін.; метод тестової перевірки – «Думки про наркоманів: правда і брехня», «Суперечливі твердження» та ін.; метод «мозкового штурму» – «Маніпуляції в ЗМІ: як протистояти маніпуляції», «Соціальні стереотипи у вживанні ПАР», «Пиво ... чи справді воно не шкідливе» та ін.; рольові ігри – «Безпечна поведінка», «Вміє говорити “Ні”», «На дискотеці», «В колі друзів», «Чи ти слабак?», «Ти наш?» та ін.; пантоміма «Подолання труднощів», «Заборонений плід», «Скульптор», «Моя група», «Співчуття і підтримка» та ін.; обговорення історій та ситуацій «Мета і значення життя», «Люди і долі», «Мрії та реальність» та ін.; групові дискусії «Групові норми та конформізм», «Самостійність, вибір, відповідальність», «Світ без наркотиків» та ін.) і психотехнічних прийомів формування психосоціальних навичок (прийом «коло» – «Мої плани на 10 років», «Подорож у майбутнє «Мені – 30 років», «Продовж речення» та ін., техніка рефлексії). Вибір методів зумовлений актуальними проблемами окремих підлітків, всіх учасників групи та станом міжособистісних стосунків у групі.

Слід звернути увагу на те, що роль соціального педагога при використанні кожного із методів досить багатогранна: він інструктор, консультант, суддя, і нарешті – керівник дискусії [1]. Саме тому він повинен пам'ятати, що, організовуючи роботу, йому не слід втручатися; краще заохотити допустиму самостійність учасників. Лише в тих випадках, коли гра чи дискусія заходять у глухий кут, можна дати пораду, зняти неясність, але не варто допомагати учасникам приймати рішення.

Важливе місце у змісті тренінгових занять займало антинаркотичне виховання, зокрема, формування антинаркотичних соціальних норм і здатності протистояти тиску оточуючого середовища при залученні до вживання психоактивних речовин. Наприклад, вправа «Міфи» сприяла уточненню інформації по проблемі вживання ПАР та формуванню власної позиції з питання, вправа «Почуття» – аналізу почуттів і допома-

гала усвідомити те, наскільки підлітки особисто переймаються при зіткненні з проблемою залежності іншої людини, вправа «Гости» – дослідженню ситуації спокушання, виробітку аргументованої позиції та навичок відмови, вправа «Портрет наркомана» – переживанню ситуації залежного, вправа «Скульптура залежності» – знайомству з уживанням ПАР через рівень тілесного відреагування та інші.

Крім того, окремий блок тренінгових занять спрямовувався на розвиток уміння чинити опір пропозиціям вживати ПАР і рекламі ПАР. Це заняття на тему «Залежність. Що це?», «Ми – проти наркотиків», «Я можу сказати «Ні», «Моя позиція», «Маніпуляції в ЗМІ: як протистояти маніпуляції», «Групові норми, конформізм», «Забезпеч майбутнє». Їх структура та зразки окремих занять представлені нами у методичних рекомендаціях «Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками» [2, с. 50–51, 57–60].

Отже, профілактику вживання психоактивних речовин підлітками доцільно організовувати у формі тренінгу формування психосоціальних навичок, дотримуючись традиційної трирівневої структури (розминка, основний та заключний етапи). Обов'язково також здійснювати спеціальну підготовку соціального педагога до організації групової роботи за принципом «рівний–рівному». Щодо роботи з підлітками, то доводять свою ефективність такі методи, як «коло» на початковому етапі, метод кооперативного навчання (мала група), тестування, «мозковий штурм», рольові ігри та пантоміма, використання аналізу історій та ситуації, групова дискусія для вирішення завдань заняття та техніки рефлексії на заключному етапі.

Під час організації тренінгових занять антинаркотичного спрямування необхідно уникати непотрібної деталізації, зайвої інформації; зняття привабливості та особливої винятковості проблематики вживання психоактивних речовин через введення блоку відповідних занять у серію інших, пов'язаних із соціальними навичками; доцільність початку відповідної роботи з мотивації підлітка до змін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березин С.В. Технология формирования социальных навыков : метод. пособие для психологов и социальных педагогов ИТУ. Самара : Универс-групп, 2005. 224 с.

2. Гусак П.М., Мартинюк Т.А., Сидорук І.І. Профілактика вживання психоактивних речовин підлітками : монографія; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 484 с.
3. Мартинюк Т.А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підліткам: метод. рек. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 74 с.
4. Навыки, Необходимые для Здоровья. Всемирная Организация Здравоохранения. URL: <http://www.unicef.org/lifeskills/files/SFH-RUS.doc>.
5. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / ред. С.В. Березина, К.С. Лисецкого. Самара : Самар. ун-т, 2002. 206 с.
6. Профилактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / ред. М. Госсон, М. Грант. Женева : ВОЗ, 1993. XII. 131 с.
7. Сирота Н. А., Ялтонский В. М., Баушева И. Л. Тренинг по работе с зависимостями. Эффективные программы профилактики зависимости от наркотиков и других форм зависимого поведения : руководство. М. : Гуманит. ин-т, 2002. 302 с.
8. Страшко С.В., Животовська Л.А., Гречишкіна О.Д. [та ін.] Соціально-просвітницькі тренінги з формування мотивації до здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІДу : навч.-метод. посіб. / за ред. С. В. Страшка. К. : Освіта України, 2006. 259 с.
9. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / О.М. Балакірева, О.О. Стойко та ін.; кер. авт. кол. : О.О. Яременко. К. : Держ ін-т проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-т соц. дослідж., 2005. Кн. 7. 196 с.

REFERENCES:

1. Balakirieva, O. M., Stoiko O. O., (2005). *Tiutun, alkohol, narkotyky v molodizhnomu seredovyshchi: vzhivannia, zalezhnist, efektyvna profilaktyka [Tutyun, alcohol, drugs in the youth community: implantation, staleness, effective prevention]* К. : Derzh in-t problem simi ta molodi, Ukr. in-t sots. Doslidzh [in Ukrainian].
2. Berezin, S., Lisetskiy, K. (2002). *Prevention of adolescent and youth drug addiction* Samara : Samar. un-t [in Russian].
3. Berezin, S. V. (2005). *Tehnologiya formirovaniya sotsialnykh navyikov : metod. posobie dlya psikhologov i sotsialnykh pedagogov [Technology for the formation of social skills: method. manual for psychologists and social educators]* ITU. Samara : Univers-grupp [in Russian].
4. Gosson, M., Grant, M. (1993). *Prevention and control of substance abuse* Zheneva : VOZ [in Russian].
5. Husak, P. M., Martyniuk, T. A., Sydoruk I. I. (2013) *Profilaktyka vzhivannia psykhoaktyvnykh rehovyn pidlitkamy [Prevention of implantation of psychoactive substances by adolescents]* Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. Lutsk : Vezha-Druk [in Ukrainian].
6. Martyniuk, T. A.,(2010). *Sotsialno-pedahohichna profilaktyka vzhivannia psykhoaktyvnykh rehovyn pidlitkam [Social and pedagogical prevention of the implantation of psychoactive speech to children]* Lutsk : Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
7. Navyiki, Neobhodimyye dlya Zdorovya. Vsemirnaya Organizatsiya Zdravoohraneniya [*Skills Needed for Health. World Health Organization*] Retrieved from: <http://www.unicef.org/lifeskills/files/SFH-RUS.doc> [in Russian].
8. Sirota, N. A, Yaltonskiy, V. M., Bausheva, I. L. (2002). *Trening po rabote s zavisimostyami. Effektivnyye programmy profilaktiki zavisimosti ot narkotikov i drugih form zavisimogo povedeniya [Training on working with addictions. Effective Programs for the Prevention of Drug Dependence and Other Addictive Behaviors]*. М. : Gumanit. in-t [in Russian].
9. Strashko, S. V., Zhy`votovs`ka, L. A., Grechy`shkina O. D. (2006). *Sotsialno-prosvitnytski treninhy z formuvannia motyvatsii do zdorovoho sposobu zhyttia ta profilaktyky VIL / SNIDu [Social and educational training in the form of motivation to a healthy way of life and prevention of VIL / SNID]* К. : Osvita Ukrainy [in Ukrainian].